

FONETİKANIN TƏDRİSİNDƏ FƏNDAXİLİ VƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏ

Bu gün şəxsiyyətin formalaşmasında Azərbaycan məktəbinin qarşısında ciddi vəzifələr durur. Bu vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün ilkin və zəruri mənbələr–proqram və dərsliklər milli təhsil strategiyasının tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Dil təfəkkürlə bağlı olduğundan bütün elmlərlə əlaqədardır. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin də müəyyən inkişaf qanunauyğunluqları vardır. Bunlardan biri metodika elminin daha qohum elmlərlə əlaqədə inkişaf etməsidir(1, s. 17).

Fənlərarası və fəndaxili əlaqələrin üzə çıxarılması, mövzunun, bəhsin, fənnin əlaqəli tədrisi, sistemli, ardıcıl təlim şagirdlərin dünyagörüşünü formalaşdırır, fəallığı, müstəqil düşünməni təmin edir. Təsadüfi deyil ki, “Azərbaycan dili” dərsliklərinin tərtibində başqa prinsiplərlə yanaşı fənlərarası əlaqə prinsipi də gözlənilir. Orta məktəbdə tədris edilən Azərbaycan dili fənni ilə digər fənlər arasında əlaqə yaratmaq, fənlərarası əlaqənin mahiyyətini dəqiqləşdirmək başlıca vəzifələrdəndir. Bu əlaqə məhz güclü elmi, təbii, nəzəri və praktik bazaya əsaslanmalıdır.

Azərbaycan dili üzrə məzmun standartlarından (1.dinləyib-anlama və danışma, 2.oxu, 3.yazı, 4.dil qaydaları)bəzilərinin dərkətmə, digərlərinin tətbiqəmə mərhələsinə aid olması bir çox hallarda fəndaxili inteqrasiyayayol açır.

Fəndaxili integrasiya hər hansı bir fənnin aşılacağı bilik, anlayış və bacarıqların əlaqələndirilməsi, fənn daxilindəki nizamsız faktların sistemləşdirilməsidir. Bu integrasiya tipindən Azərbaycan dili fənninin aşağı siniflər üzrə tədrisində daha çox istifadə olunur. Fəndaxili integrasiyada öz növbəsində iki yerə ayrılır: üfüqi və şaquli integrasiya.

Üfüqi integrasiya - fənn üzrə məzmun xətlərini əlaqələndirməklə, müvafiq məzmun standartlarının müəyyən tədris vahidlərində ifadə olunmasını təmin edir. Məsələn, verilmiş mətndə bəzi sözlər (daha çox feillər) buraxılır və kontekstdən çıxış edərək onların qrammatik formasını müəyyənləşdirmə tapşırılır ki, bu da oxu və dil qaydaları məzmun xətləri arasında üfüqi integrasiya yaradır.

Şaquli integrasiya sinifdən-sinfə tədricən dərinləşən və genişlənən məzmun xətləri arasında varisliyi təmin edir. Bəzən ibtidai siniflərdə reallaşdırılmış məzmun standartlarına müraciət olunur (şaquli integrasiya); məsələn, dərslərin şərhində qoyulan “mətnin davamını təxmin et” 4-cü sinfə aid məzmun standartıdır. Fəndaxili integrasiya zamanı integrasiya olunan məzmun standartı bəzən təlim məqsədi kimi göstərilir. Bu, həmin standartın dərslərdəki çəkisindən asılıdır.

İbtidai siniflərdə ana dili əsas və zəruri fəndir. Ana dili bir fənn kimi yalnız ibtidai siniflərə məxsus olub savad təlimi, hüsn-xət, oxu təlimi (ifadəli və izahlı), sinifdən xaric oxu, fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, qrammatika (morfolojiya, sintaksis), orfoqrafiya, söz yaradıcılığı, leksika, frazeologiya, üslubiyyat və s. sahələri əhatə edir (2, s. 4).

Azərbaycan dili dərsləri və MMV-də (müəllim üçün metodik vəsait) verilmiş istənilən tapşırığın məqsədi Azərbaycan dili fənni üzrə müəyyən məzmun standartını reallaşdırmaqdır. Lakin bu məqsədi həyata keçirmək üçün bəzən başqa fənnin məzmun standartı əsas vasitə kimi çıxış edir və həmin zaman digər fənlərə integrasiya olunur.

Fənlərarası integrasiya bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaq anlayış, bilik və bacarıqların sintezidir. Bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin öyrənilməsində istifadəsini nəzərdə tutur. Integrasiyanın bu növü müxtəlif fənlər arasında məntiqi əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. Azərbaycan dilinin tədrisində fənlərarası integrasiya bu şəkildə aparıla bilər; məsələn, Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” şeirini təhlil edərkən “Oxuyaydım: “Çoban qaytar quzunu” misrası təhlil olunur və bu cümlənin məşhur xalq mahnısı “Sarı gəlin”dən olduğu müəyyən edilir. Müəllimin köməyi ilə şagirdlər mahnının sözlərini və musiqisini xatırlayır və oxuyurlar. Beləliklə, musiqi fənni ilə integrasiya yaradılır.

Dil qaydaları nitq vərdişlərinin inkişafına kömək edir. Dərslərin komplekslərində dil qaydaları ilə bağlı alt-standartlar nitq (xüsusən yazı) bacarıqları ilə üzvi bağlılıqda reallaşdırılmışdır. Dilçilik özü də daim inkişafda olan bir elmdir və digər elmlər kimi onun da əsasları orta məktəbdə tədris olunur. Ancaq əvvəlki tədris proqramlarında ana dilinin tədrisində dilçilik əsas hesab edilirdi, nitq vərdişləri arxa planda qalırdı. Milli kurikulumla görə, dil qaydaları real nitqdən təcrid edilmiş şəkildə əzbərlənməməli, şifahi və yazılı nitqdə müvafiq situasiyalarda tətbiq olunmaq üçün öyrənilməlidir. İbtidai siniflərdə şagirdlər bir sıra dil qaydaları və linqvistik terminlərlə tanış olmuşlar. Fonetika üzrə tədris edilən terminlər bunlardır: səs, hərf, sait, samit, qalın, incə, dodaqlanan, dodaqlanmayan saitlər, kar, cingilti samitlər, hərflərin əlifba sırası, heca.

Ümumiyyətlə, dilçiliyin “Fonetika” bölməsində danışmaq səsələrinin əmələ gəlməsi, onların bir-birinə münasibəti və fiziologiyası, keyfiyyət və kəmiyyəti, nitq prosesindəki funksiyası və s. bu kimi bir çox əlamətlərin qanunauyğunluqları öyrənilir.

V sinif Azərbaycan dili dərslərində hər bir bölmədə məzmun standartlarının mövzular üzrə reallaşdırılması öz əksini tapır. Dinləmə, danışma, oxu və yazı üzrə hər bir alt-standart bütün bölmələrdə reallaşdırılmışdır. Dil qaydaları üzrə standartlar isə bir qədər fərqli şəkildə öz əksini tapır. Belə ki, hər bölmədə dilçiliyin müəyyən sahəsinə (fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfolojiya) daha geniş yer verildiyindən dərslərdə daha çox müvafiq standarta uyğun təlim məqsədləri qoyulmuşdur. Hər bir dərslər bir neçə alt-standartın həyata keçirilməsinə xidmət edir. Dərslərdə qoyulan təlim məqsədləri (gözlənilən şagird nailiyyətləri) məzmun standartlarına doğru aparan addımlardır.

Dil qaydaları ilə bağlı standartlar və bunları həyata keçirmək üçün dərslərdə qoyulan təlim məqsədləri üzrə V sinif şagirdi:

4.1. Dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.

4.1.1. Cümləni məqsəd və intonasiyaya görə növlərinə ayırır.

4.1.2. Sözün səs tərkibini, semantik xüsusiyyətlərini, tərkibini, yaranma üsullarını və qrammatik mənasını izah edir. 4.1.2 standartı dilçiliyin bir neçə sahəsini (fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfologiya) əhatə edir. Fonetika bölməsi üzrə:

Sözün səs tərkibini izah edir: Tələffüzü və yazılışı fərqlənən sözlərin səs tərkibini müəyyənləşdirir. Sait və samit səsləri fərqləndirir. Sözdən asılı olaraq “k” hərfinin hansı səsi ifadə etdiyini müəyyənləşdirir. Sözdəki saitləri növlərinə görə fərqləndirir. Sözün ahəng qanununa tabe olub-olmadığını müəyyən edir. Sözün səs tərkibini onun tələffüzünə görə müəyyən edir. Qoşasaitli və uzunsaitli sözlərin səs və hərf tərkibini izah edir. Sözdəki kar və cingiltili samitləri müəyyən edir.

4.1.3. Cümlənin sonunda və dialoqlarda durğu işarələrindən məqsədyönlü istifadə edir.

4.1.4. Sait və samitlərin, mürəkkəb sözlərin yazılış qaydalarına əməl edir:

Qoşasaitli sözlərin yazılış qaydalarına riayət edir. Sözlərdəki uzun tələffüz olunan saitlərlə eynicinsli qoşa saitləri yazıda fərqləndirir. Sözlərdə yazılışı və tələffüzü fərqlənən samitlərin yazılış qaydalarına əməl edir. Defislə və bitişik yazılan mürəkkəb sözlərin yazılış qaydalarına riayət edir. Mürəkkəb sözlərin sətirdənsətrə keçirilmə qaydalarına riayət edir. Sonu “q” və “k” ilə bitən tək və çoxhəcalı sözlərin yazılış qaydalarına riayət edir

V sinif Azərbaycan dili dərsləri 6 bölmədən ibarətdir. 1-ci bölmə “Ailə və məktəb” adlanır və fonetika bəhsi üzrə dil qaydalarını əhatə edir. Burada müvafiq mətnlər üzrə saitlərin növləri, samitlərin növləri, ahəng qanunu, “o” saitinin “a” kimi tələffüzü, söz sonunda cingiltili samitlərin tələffüzü, qoşa samitlə bitən təkhəcalı sözlər, qoşasamitli sözlərin tələffüzü, heca və vurğu, sözün səs tərkibinə görə təhlili tədris edilir.

“Mükafat” mətnində şagirdlərə mətni oxuyarkən mənasını birmədikləri sözləri qeyd etmək tapşırılır, axırda mətndəki deyilişi və yazılışı fərqlənən sözlərin orfoepik normalara uyğun tələffüzü üzrə (2.2.1) iş aparılır. Müəllim şagirdlərin tələffüz qaydalarına riayət etmələrinə nəzarət edir və tələffüz normaları pozulan sözləri qeyd edir. Mətn daxilində verilən suallar şagirdlər tərəfindən cavablandırılır, tapşırıqlar yerinə yetirilir. Mətn daxilində verilən “Aysunun yerində olsanız nə edərdiniz?” sualı vasitəsilə “1.2.1. Deyəcəyi fikrə müvafiq ifadə forması seçir” məzmun standartı ilə fəndaxili (üfüqi) inteqrasiya yaradılır. Şagirdin danışma yolu ilə özünüifadə bacarığı (“Mən olsam, belə edərdim...”) inkişaf etdirilir. Mətdaxili 3-cü sual (Sizcə, Aysu atasını aldada biləcəkmə? Hadisələrin davamı ilə bağlı öz versiyalarınızı söyləyin) vasitəsilə fəndaxili (şaquli) inteqrasiya yaradılır. Şagirdlərdə aşağı siniflərdə formalaşdırılan “Mətni öz təxəyyülünə uyğun davam etdirmək” bacarığının inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Şagirdin bədii təxəyyülünü inkişaf etdirir.

4-cü tapşırıqda şagirdlərə mətni hissələrə bölmək və sonluğu istədikləri formada yazmaq tapşırılır. Burada “2.2.2. Mətnin tərkib hissələrini fərqləndirir” (oxu) və “3.1.3. Mətnin tərkib hissələrini (giriş, əsas hissə və nəticə) əlaqələndirir” (yazı) standartları arasında fəndaxili üfüqi inteqrasiya yaradılır (4, s. 37).

Əlavə tapşırıqda şagirdlərə mətnin məzmununa uyğun gələn atalar sözlərini seçmək tapşırılır və bu zaman ədəbiyyat fənninin şifahi xalq ədəbiyyatı bölməsi ilə fənlərarası inteqrasiya yaradılır. Bu zaman atalar sözləri haqqında əlavə məlumat verilə bilər.

Adətən, V sinif şagirdləri vurğununun yerini müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Digər tərəfdən “Dil qaydaları” məzmun xəttində vurğu məsələsi ilə bağlı xüsusi standart yoxdur. Bu mövzu 2.2.1 standartının (Tələffüz qaydalarını gözləməklə mətni düzgün oxuyur) reallaşdırılmasında xüsusi yer tutur. Ona görə vurğunun yerini müəyyən etmək bacarığı şagirdlərdə empirik yolla formalaşdırılır. İlk olaraq, vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözlərə aid nümunələr üzərində işlənir. Bölmənin sonunda isə heca vurğusu haqqında məlumat verilir.

Bununla bağlı, təlim nəticələri yüksək olan şagirdlər üçün “xülasə” sözü ilə bağlı 7-ci tapşırıq (test tipli) verilmişdir (3, s. 11). Tapşırıqın həlli zamanı fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyadan istifadə olunur və şagirdlər aşağıdakıları yerinə yetirirlər:

1. Şagirdlər xatırladıqları bir əsərin 5-6 cümlədən ibarət xülasəsini yazırlar. Bu zaman ədəbiyyat fənni ilə integrasiya yaradıla bilər.

2. Şagirdlərə testin cavab variantlarının ucadan oxunması tapşırılır. “A” variantında verilmiş “xülasə” sözünün tələffüzü zamanı fərqli vurğu şagirdlərin nəzərinə çatdırılır. Şagirdlərə suallar verilir və integrasiyadan istifadə edilir. Məsələn: Bu sözü hansı sözlərlə əvəz etmək olar? (müxtəsər, bir sözlə). Belə sözlər qrammatikada necə adlanır? (köməkçi nitq hissələri). Bu sualların cavabları əsasında dilçiliyin morfologiya bölməsi ilə fəndaxili integrasiya yaradılır. Köməkçi nitq hissələri (xüsusən də modal sözlər haqqında) qısa məlumat verilir.

3. IV sinifdə keçilən omonimlər və çoxmənalı sözlərlə bağlı biliklər şagirdlərin yadına salınır. Verilən nümunələr əsasında onlar arasındakı fərqi izah etmək tapşırılır. Nəticədə Azərbaycan dil fonetika (vurğu) və leksikologiya (omonimlər, çoxmənalı sözlər) bölmələri arasında fəndaxili əlaqə yaradılır.

4. Şagirdlərə – “xülasə” sözünü omonim hesab etmək olarmı? – sualı verilir. Daha sonra omonim sözlərin deyilişi ilə yazılışı eyni, mənasının fərqli olması onların diqqətinə çatdırılır. “Xülasə” sözünün isim və köməkçi nitq hissəsi kimi deyilişi fərqli olması (birində vurğunun üçüncü hecəda, digərində birinci hecəda olması) izah edilir. Buradan aydın olur ki, bu söz omonim deyil. Çoxmənalı söz də deyil, çünki müxtəlif mənələrdə müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Beləliklə, “nə”, “bə”, “şaxta”, sözləri kimi, “xülasə” sözü də nə omonim, nə də çoxmənalı sözdür. Nəticə olaraq, heca vurğusu öyrədilərkən leksikologiyanın çoxmənalı sözlər, omonimlər, morfologiyanın isim, köməkçi nitq hissələri mövzuları ilə fəndaxili (üfüqi) əlaqə yaradılır.

Danışma məzmun xəttinin 1.2.2 standartı üzrə müzakirə aparılır. “İnternet kitabı əvəz edə biləmi? – sualı verilərək informatika fənni ilə fənlərarası əlaqə yaradılır. Daha sonra “Bədii əsərlər oxumağın (mütaliənin) vacib hesab etdiyiniz faydalarını sadalayın” şəklində sual verilir. Mütaliə dünyagörüşünü genişləndirir, söz ehtiyatını artırır, əsəri təhlil etmək bacarığını inkişaf etdirir və s. Deməli, bu zaman ədəbiyyat fənni ilə fənlərarası əlaqə qurulur.

Dərslərdə verilmiş nəzəri material şagirdlər tərəfindən mənimsənilir. 13-cü tapşırıqda Aşıq Ələsgərin dodaqdəyməz tənisi verilmişdir (3, s. 12). Bu tapşırığı yerinə yetirərkən şagirdlər şeir parçasında dodaqlanan saitlərin işlənmədiyini müəyyənləşdirməlidirlər. Müəllim ədəbiyyat fənni ilə integrasiya yaradaraq dodaqdəyməz tənisi janrı haqqında məlumat verə bilər.

Nəticə olaraq, fonetikanın tədrisi zamanı dilçiliyin orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya, morfologiya bölmələri ilə fəndaxili (şaquli) əlaqə, oxu və yazı, dinləyib-anlama və oxu, oxu və dil qaydaları və b. məzmun xətləri arasında isə fəndaxili (üfüqi) əlaqə yaradılır. Fənlərarası əlaqə yaratmaq üçün ədəbiyyat, fizika, biologiya, musiqi fənlərinə müraciət edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, integrativlik formal xarakter daşımamalı, biliklərin dərinləşdirilməsinə, dəqiqləşdirilməsinə xidmət etməlidir. Materialın tam mənimsədilməsi ilk növbədə integrasiyanın sisteli şəkildə həyata keçirilməsindən çox asılıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bəliyev A.H., Bəliyev H.B. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: “Qismət”, 2014
2. Kərimov Y.Ş. “Ana dili tədrisi metodikası”, “Nasir”, Bakı, 2003, 520 s.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslək. “Altun kitab”, Bakı- 2018.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: “Altun kitab”, 2016. 200 səh.

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, fəndaxili və fənlərarası əlaqə ənənəvi və müasir təlim prosesində tədrisin obyektiv gerçəkliklərindən biridir. İntegrasiya müasir təlimin ən vacib komponentidir. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisində fəndaxili və fənlərarası integrasiya əldə edilmiş biliklərin uzlaşmasına, uyğunlaşdırılmasına xidmət etməklə bir-birinə bağlı, əlaqəli integrativ təlim prosesini aktuallaşdırır.

Belə ki, tədrisən genişlənən mövzuları əlaqəli şəkildə tədris etmək təlimin keyfiyyətini yüksəldir. Həmçinin, şagirdlərin qazandıqları biliklərdən məqamında istifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

***Açar sözlər:** Fonetika, danışmaq səsləri, ahəng qanunu, vurğu, inteqrasiya*

***Rəyçi:** dos. R.İ.Quliyeva*